

JAVASLAT A MAGYARORSZÁGI BRONZKOR ÚJ IDŐRENDI FELOSZTÁSÁRA

A magyarországi bronzkor első használható időrendi peridizációját az akkoriban Európaszerte érvényben levő Montelius-féle itáliai—skandináv rendszer alapján P. Reinecke készítette. E kísérlet, amelyről félszázaddal később maga Reinecke mint „ifjúkori botlásáról” nyilatkozott, a 30-as évek közepéig egyeduralkodó volt bronzkor kutatásunkban, sőt egyik idős kutatónknál egészen a 60-as évekig tartotta magát. Történelmi távlatból visszatekintve Reinecke kronológiájának vannak hervadhatatlan erőnei. Telep és sírleletek hiányában, — mint erről maga panaszkodott — arra kényszerült, hogy bronzaink tipológiai fejlődését egyeztesse a zárt kincsleletek tanulságaival, ami akkoriban az egyetlen célravezető módszer volt. Reinecke időrendje négy hosszú, de fejlődéseméletileg alig kifogásolható periódust eredményezett (e négyes felosztással tért el már ekkor Montelius alapul vett hatos rendszerétől), amelyek valóban a bronzeszközök tényleges használatának korát ölelték fel, korai bronzkorunk végétől az ún. Hallstatt B. korszak végéig.

Ezzel a konkrét anyag, konkrét fejlődésére alapozott időrenddel szemben, szerintem, elméletileg bizonyos fokig visszalépést jelentett Reinecke délnémet kronológiai rendszere magán dél-német területen is. Hiába vette alapul az ottani temetkezések közismert zsugorított-halomsíros-urnasíros fejlődését, a következetesen erőszakolt négyes felosztás kedvéért részekre szabdalta magát a délnémet bronzkori fejlődést is. Nem összetartozó korszakokból (a későbronzkorból és a tényleges korai vaskorból) alkotta meg a négy periódusos ún. Hallstatt-kronológiát, amely sem ennek az elnevezésnek sem a tényleges délnémet fejlődésnek nem felelt meg, ugyanakkor a bronzkori négy periódusos rendszer kedvéért az egységes későbronzkori urnamezős időszakot úgy szakította szét, hogy első periódusa a BK D-be, élete és vége pedig már a Hallstatt A—B-be került. Ezzel a mechanikus rendszerezéssel magyarázható, hogy Reinecke délnémet kronológiája évtizedekig nem talált követőkre Magyarországon, egészen az 50-es évekig, amikor sajátos hazai „másodvirágzása” elkezdődött, — különös módon akkoriban, amikor Reinecke rendszerét F. Holste kutatásai már magában Dél-Németországban is alapjaiban megrendítették.

Nem akarom itt részletesen taglalni Tompa Ferenc közismert négyperiódusos tószegi rendszerét, csupán arra az oldalára mutatnék rá, amely nyilvánvaló éles ellentétben állott a Reinecke-féle szisztémával. Tompa kronológiája öntudatos történelmi rendszer volt. Ezen az elméleti érdemén ma már erőszakoltnak látszó, túlhaladott vagy téves történelmi alapjai sem változtatnak. Vezérfonala: a tószegi rétegsor fejlődése — eltekintve attól, hogy e hipotetikus vezérfonál felhasználásának módszere alapvetően téves volt — elméletileg okvetlenül szilárdabb és racionálisabb vázat jelentett, mint akár a bronzok, akár a sírtípusok fejlődése. Abszolút időben Tompa lényegében Childe abszolút kronológiái rendszeréhez igazította a magyar bronzkorral azonosított Tószegjét: 1900-tól a szkita betörésig tartó időre; tehát

a tényleges vaskorig terjedő, tényleges bronzkorban gondolkozott. Ugyanezen az úton haladt Patay is, amikor Tompa rendszerét, legalábbis annak korai periódusait, az ugyanezt az időt felölelő és Richthofentől Sziléziára alkalmazott Montelius I—IV periódussal párhuzamosította. Az elméletileg tehát jól megalapozott tószegi kronológiai rendszer végeredményben csak egy abszolút kronológiai „szépséghibán” csúszott el, azon, hogy Tószeg D. nem a szkíták betörésével végződött, hanem 800 évvel korábban. E hiba okát elméletileg ma elsősorban abban látom, hogy Tompa a fürdővízzel együtt a gyereket is kiöntötte, amikor bronzkori kronológiájában éppen az addig kizárólagosan használt bronzokat mellőzte.

Tompa tószegi kronológiájának abszolút időrendi végleteit Mozsolics Amália új háromperiódusos tószegi rendszere számolta fel. Az általa javasolt új megoldásban azonban eleve veszélyt jelzett magának a tószegi rendszernek a megőrzése, amelyet a szerző csak megreformált, majd egy korábban konstruált dunántúli hármass felosztásával egyeztetve, ismét egyetemessé tett. Nagy érdeme, hogy a tószegi fejlődés végére helyezett C. periódus korát, mykénéi párhuzamok alapján, a 16—15. századra rögzítette (annak ellenére, hogy ezt a párhuzamosítást részemről nem tartom elfogadhatónak), ami által bronzkorunk addigi „végét” olyan korai időben határozta meg, amikor az a szomszédos nyugati és északi területeken éppencsak hogy elkezdődött. Ezzel addig nem ismert új haladás feltételeit teremtette meg. Az eddig figyelmen kívül hagyott bronzok segítségével Mozsolics felfedezte a Post-Tószeg IV. (halomsíros) periódust, majd a tényleges bronzkori fejlődés racionális határait alapul véve, ehhez rövidesen V. és VI. periódust csatolt, amelyek a Reinecke féle Hallstatt A—B. időszakot foglalták magukba. Ezzel félszázados kerülő után elméletileg ismét visszatértünk Reinecke első magyar kronológiájához, azzal a különbséggel, hogy az új rendszerben Montelius-féle eredeti I—VI. periódusos felosztás jutott érvényre.

Világos volt, hogy bármennyire racionálisnak is tűnik a belső periodizációt illetőleg ez a különös Tompa-Montelius—féle rendszer, amelyet alkotója ráadásul Reinecke délnémet időrendjével párhuzamosított, nem lehet tartós életű. Ám az új javaslat abszolút időrendi határai, mint mondtam, nemcsak a tényeknek, hanem az általánosan elfogadott európai gyakorlatnak is jól megfelelnek.

Ezzel az időrenddel szemben (időrendben) Bóna, Kalicz és Patek a Tompa-féle történelmi alapálláshoz ragaszkodtak, természetesen nagyjából merőben új történelmi megfontolások alapján. Ebből azonban legalább annyi ellentmondás következett, mint Mozsolics rendszeréből. Nézzünk néhányat. A tószegi „autochton” bronzkort a 14. század közepén zártam le, később mint Mozsolics, de mindenesetre még mindig túlságosan korán. Ezt az „autochton” bronzkort azonban megfejttem a Mozsolictól felismert IV. periódussal (Késő bronzkor), de csupán olyan továbbélési jelenségek alapján, amelyek településtörténetileg csak az ország bizonyos területein igazolhatók, — sokkal inkább a bronzipar fejlődésében gondolkozva, mintsem a nyilvánvaló történelmi tényekben. Ez a „megfejt”, valójában már közép-európai (halomsíros) szupremációjú korai halomsíros korszak végződik nálam a kozideri kincshorizonttal, még szerencse, hogy elég általánosan, de mégsem egyetemesen.

S itt jött a probléma. Már a halomsíros behatolást kutatva észrevettük, hogy ezzel az eseménnyel kapcsolatban egészen más kronológiai rendszerbe kell átlépnünk. Még a Reinecke féle délnémet időrend hazai alkalmazásának olyan elvi ellenzői is, mint a jelen sorok írója, minden esetben kénytelen volt az általa javasolt, késő-bronzkor 1—2-t a váltakozó és felettebb ingadozó nyugati elképzelések szerint hol Reinecke B/1—B/2-vel, hol B/2—C-vel azonosítani. Ugyanezt tették és teszik azonban kivétel nélkül az ún. késő-bronzkorral foglalkozó, nálunk lényegesen újabb eredményekre jutó kutatók: Trogmayer, Kemenczei, Kovács is munkáikban.

Korai vaskori kutatásunk, miközben szigorúan igyekezett hangoztatni a történelmi elhatárolás elvi szükségességét, márcsak anyagánál fogva sem volt képes szakítani Reinecke délnémet hallstatti kronológiájával, amelyet (Patek, Kőszegi, Petres) az általuk kutatott korszakban, valamennyi szomszédos kutatóval egyetemben, szintén általánosan használnak. Érthető, mivel mind nálunk, mind nyugati szomszédainknál kutatásuk tárgya a bizonyos fokig azonos jellegű „urnasiros” művelődés. Ez a kifejezés persze már önmagában is ellentmondás. A német, osztrák, cseh, francia, belga, spanyol kutatás, amely országokra az ún. Urnamezős kultúra kiterjedt, elméletileg ugyanis már leszámolt — igaz elég következtetlen terminológiával — a Reinecke féle Hallstatt fogalommal s e korszak elnevezését, egyben a tényleges korai vaskor kezdetét a Reinecke féle H.C—D periódusra korlátozta. Mindez azonban következtetlenül valósult meg, mert miközben a régi Hallstatt-időszak fogalmát egy „Urnenfelderzeit”-re és egy minden tekintetben tényleges korai vaskorra szakította szét, német nyelvű és hatású területeken nem volt képes a Reinecke féle H.A—B periodizáció helyett újat alkotni, tehát az új korszakelhatárolásokat (márcsak a megszokás és kényelem kedvéért, mint nálunk is) a régi mezben találja. Egyedül az olasz kutatás lépett túl ezeken a korlátokon (igaz sohasem használta a Reinecke-féle Hallstatt beosztást) a tényleges vaskori kultúrák neve elé tett proto szócskával (pl. protovillanova, protogolasecca), amely proto időszakok alsó határait, egy-két kísérlettől eltekintve, nagy bölcsen nyitva hagyta (10—12 század).

Nálunk a fenti terminológiai ellentétek még élesebben jelentkeztek. A Vál I—II. bátortalan elnevezés mellett, amelyet sem országos s valószínűleg még egyetemes dunántúli elnevezéssé sem lehet tenni, egyre inkább előtérbe került az „Urnamezős” korszak elnevezés. Ez azonban hazai viszonyaink között teljesen elfogadhatatlan s önálló korszak megjelölésére még feltételes vagy ideiglenes használata sem vethető fel. Köztudomású ugyanis, hogy ennek az elnevezésnek Dél-Németországban reális alapja volt és van: az urnasiros temetkezés első nagyarányú, tényleges elterjedése. Nálunk azonban az urnatemetkezés éppen 800 évvel korábban terjedt el legalább olyan általánosan az ország jelentős részein, használata pedig töretlen, egészen az „Urnamezős” korszakig. Nemcsak anakronisztikus, hanem bizonyos értelemben komikus is tehát, amikor végtelen vatyai urnatemetőink korszaka után fedezzük fel és kezdjük alkalmazni az idegenből átvett „urnasiros” elnevezést.

Mindezt tovább bonyolítják a relatív és abszolút időrendi súrlódások és átfedések. Az ún. „Urnamezős” időszak ugyanis kutatóinak egyértelmű megállapítása szerint csak a Hallstatt A-ban kezdődik — legalábbis nálunk. A másik oldalról a mi „megfejtelt” bronzkorunk első időrendi változata legkésőbb a Reinecke-féle B. C határán zárult. A Reinecke-féle B. D periódus ilyenformán először kirekedt mind a bronzkorból, mind a korai vaskorból, majd e rést észrevéve egy „átmeneti periódus” beiktatásával igyekeztünk — jobb meggyőződésünk ellenére — úgy, ahogy betömködni. E tekintetben még a legszerencsésebb lett volna Kőszegi Frigyes abszolút kronológiai megoldása, aki figyelmen kívül hagyva bronzkorunk égei és vaskorunk itáliai alapokra támaszkodó időrendi bázisainak eltérését, eltüntetni igyekezett a szóban forgó hiátust. A H. A/1 bronzkincsekben szórványosan fellépő ún. Peschiera kések R. Peroni meglehetősen ingatag kronológiai meghatározását elfogadva ugyanis e korszak kezdetét a 12. századig igyekezett kinyújtani, ami által közvetlen közelségbe jutott a kozideri kincshorizontra — bizonyos mértékig szintén vitatható — égei alapokon adott 1200 ± 50 dátumunkhoz. Ezzel a megoldással azonban csak áltatnánk magunkat, mivel a kozideri horizont és a Vál csoport között jól körülhatárolható régészeti csoportok helyezkednek el. Maguk a „Hallstatt” kutatói pl.

a magyarmási, lengyeli és koronói típusú leleteket helyezték zónahatárunk elé, míg a bronzkor kutatói a farkasgyepűi, csekei, csorvai stb. csoportokat sorolták a bronzkor után. Mivel ezek a csoportok jó ideig nem tartoztak sehová, javasoltam egy késő BK. 3 periódusba foglalni őket, ám ezzel a 3×3 periódusos kronológiai rendszer teljessége kedvéért alaposan megsértettem az addig kínosan őrzött történelmi elvet. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ezek a kozideri horizonttal jelzett történelmi katasztrófa után fellépő csoportcskák gyakorlatilag sehogyan sem folytatják a korábbi történelmi fejlődést s kétes értékű kapcsolatuk az előző történelmi korszakkal legfeljebb abban merült ki, hogy valószínűleg ők pusztították el területének nagyobb részén a kozideri horizont műveltségét, telepeivel és temetőivel egyetemben. Történelmileg tehát okvetlenül a következő korszakhoz tartoznak, annak alapjai, előfutárai, feltételezhető megteremtői, még akkor is, ha régészeti továbbélésük és etnikai összefüggésük problémája több csoport esetében vitatható is, vagy nem igazolható. Igen ám, csak hogy e csoportcskák még a Reinecke-féle délnémet bronzkor D periódusában kezdik életüket, így éppúgy kívülrekednek a „hallstatti” kutatásból, mint ahogy a délnémet D periódus — sok tekintetben rokon jellegű, zavaros kis csoportcskái se tartoznak számos kutatónál sem a halomsíros, sem az urnamezős kultúrához (noha kapcsolatuk a H. A. „Urnamezős” kultúrával régészeti sokszor sokkal világosabb, pl. Oberpfalzban, mint bárhol másutt).

Foglaljuk most össze a vázolt ellentmondásokat:

Bronzkor 1. Az ún. „autochton” bronzkor (nagyon rossz kifejezés) lényegében és ténylegesen a dunántúli mészbetétes edények, Füzesabony, Gyulavarsánd, Szőreg-Pécska megszűnésével zárul. Ez a 14. század közepe, amikor is bronzkorunkat még semmiképpen nem lehet befejezni, hiszen valóságos értelemben még ezután kezdődik.

2. Az első halomsíros beáramlástól kezdve politikailag, társadalmilag, részben etnikailag is alapvetően megváltozott helyzettel állunk szemben. A telepekben, a földművelésben, bronziparban, agyagművességben és a temetkezésben több helyen, elsősorban vatyai területeken megfigyelhető kontinuitást nagyon rossz szóval még nevezhetném „félautochton” lakosságnak, de csak az ország kisebb részén, ahol a továbbélés folyamata ténylegesen igazolható. Valójában az ezeknél a területeknél lényegesen nagyobb kiterjedésű kozideri horizont már egészen új történelmi korszakot zár le, — amelyet korai halomsíros időszaknak nevezhetünk. Feltételezett abszolút kora a 13. század vége még mindig a bronzkor derekára esik, — utána sem Későbronzkor 3., sem átmenet, sem vaskor nem következhet.

Korai vaskor

1. Kutatóinak a történelmi principiumok alapján át kell venniük az ún. Későbronzkor 3. illetve „átmeneti” periódust.

2. Ugyanakkor világosan meg kell érteniük, hogy Hallstatt A—B periódus még nem Hallstatt kor (vaskori értelemben) — ezt az elnevezést tehát törölni kell a használatból.

3. El kell hagyniuk az „Urnamezős” kultúra elnevezést is, s ha összefoglaló nevet nem tudnak helyette adni (ilyen szerintem nem is lesz, mivel egybefüggő kultúra nem is volt) beszéljenek konkrét csoportokról és fejlődésről pl. Válról vagy Berkesz—Demecserről.

4. Végül, s ez a legfontosabb, valamennyiünknek el kell hagynunk a jelzett időszakra a korai vaskor elnevezést, mivel ez a megjelölés mind a történelmi, mind a gazdasági feltételekkel ellenkezik s helyette a korszak európaszerte használt helyes nevét használni: későbronzkor.

Az emberek és történelem nélküli periódus rendszerekben gondolkodó és ilyeneket alkotó teoretikusok azt mondhatnák most, mégis nekik volt igazuk: a bronzkor addig tartott, amikortól-ameddig a bronzot eszközként használták. Nyilván kombinációk merülnek fel a 6 periódusos bronzkor rendszerezésére, pl. 3×2 alapon korai-középső és késői bronzkorra való felosztására. Tévedés. Nem térhetünk vissza Montelius múlt századi rendszeréhez. Felmerülhet olyan historikus megoldási javaslat másik oldalról, hogy a Tószegi A—C periódust nevezzük ezután korai bronzkornak (közbevetőleg: a tószegi bronzkor 20 évvel ezelőtt még a szkita betörésig és az egész bronzkornak a H. B-ig terjedő legvégéig terjedt, nincs még egy évtizede, hogy innét a középső bronzkor végére csúszott vissza, most pedig furcsa fordított karrireje a korai bronzkor végére ívelne), a kozideri horizontig terjedő halomsíros időszakot középső bronzkornak, míg a fennmaradó időt későbronzkornak. Amilyen tetszetős legalább annyira elhibázott megoldás lenne, mint az előző

A zűrzavar megoldása valójában olyan egyszerű, mint Columbus tojása. A nehézségeken az a felismerés segít át, hogy Magyarország területén részben térben, nagyobbrészt azonban időben két alapvetően különböző bronzkori civilizáció élt egymás mellett illetve váltotta fel egymást. Az egyik minden ismérve szerint mediterrán jellegű égei-balkáni paraszti civilizáció, — nevezhetjük *Dk-európai vagy égei—balkáni bronzkornak*. A másik jellegzetes és teljesnek mondható középeurópai típusú bronzkori civilizáció, amelynek bizonyos területeken bekövetkezett, korlátolt ideig tartó, átfedéseken kívül sem etnikailag, sem gazdaságilag, sem kulturálisan nincs genetikailag köze a másikhoz, — ezt *középeurópai bronzkornak* nevezhetjük.

Ez az első pillantásra különösnek látszó kettősség egyáltalán nem elszigetelt és példátlan jelenség a mediterrán bronzkori civilizáció paraszti peremterületein. Spanyolországban pl. már évtizedek óta két különböző bronzkorról ír a kutatás: mediterrán és atlanti bronzkorról (bronce mediterraneo és bronze atlantico), amelyek éppúgy, mint nálunk részben területileg, lényegében azonban egymást váltó időrendjükkel válnak el egymástól. Mindkettőnek megvan a sajátos helyi fejlődést alapulvevő belső időrendje, az elsőnek a mediterrán magaskultúrákra alapozva, a másodiknak a közép- és nyugat-európai fejlődésbe ágyazva. Ugyanezt tapasztaljuk Közép-Itáliában, ahol a kifejezetten mediterrán jellegű appenini kultúrát (amely számos vonásban meglepően közeli rokona a mi Füzesabony—gyulavarsándi csoportjainknak) hasonló módon váltja fel az erős közép-európai komponenseket tükröző terramare bronzkor. Ezek a példák és a tényleges gyakorlatban jól bevált használatuk adták az elméleti alapokat a hasonló hazai helyzet felismeréséhez.

Nézzük meg befejezésül, hogyan is alakulna a gyakorlatban a két bronzkori terminológia bevezetése. Egyszerűség kedvéért kezdjük a közép-európai bronzkorról.

Közép-európai típusú korai bronzkor hazánknak csak ÉNY-i csücskében található. Alapja — szabályosan — a harangedény kultúra, majd a késő harangedény kultúra (Oggau-Loretto csoport), amelyhez keleti összetevők járulnak. Ebből alakul ki teljesen szokványos módon a gátai csoport: Reinecke B. A/1 = Frühe Bronzezeit — majd fejlődése során a bronzai terén teljesen közép-európai jellegű fokozata: Reinecke B. A/2 — Ältere Bronzezeit.

A közép-európai halomsíros kultúra keleti előretörése a Dunántúlon a Reinecke B. B/1 fokozatra esik, országos elterjedése pedig a B/2 fokozatnak felel meg. A kozideri horizontot megelőző hazai fejlődése a Reinecke BC-vel végződik. Összefoglalóan a B—C periódus szabályszerűen megfelel a német: Mittlere Bronzezeit-nek. Kétségtelenül a Reinecke B. D-vel párhuzamosak a Farkasgyepű, Csorva, Cseke típusú újabb halomsíros csoportok, sőt részben átterjednek a Reinecke féle H.A/1-be is.

Végül a délnémet urnasíros időszaknak (vagyis Reinecke H. A—B. periódusa) fejlődési ütemének felelnek meg Vál I—II s a hasonló csoportok. Ezek a német kutatás Jüngere és Jüngste Bronzezeit terminusaival is jelezhetők. Közép-európai típusú bronzkorunk abszolút időrendje hozzávetőlegesen 1600—700 közé tehető, ami ismét megfelel e kultúrák anyaterületei abszolút időrendjének.

Mediterrán, részben keleti mediterrán eredetű elemekkel átítatott sztyeppei eredetű bronzkorunknak lényegében nincs köze az előbb méltatott fejlődési skémához. Évszázadokkal korábban kezdődött amannál az égei—hellási Korai BK. III-mal egyidőben. Vége a mykénéi III. periódus új időrendjének elejével esik egybe nagyjából 1350 tájával.

Problematikus viszont mediterrán bronzkorunk kezdete és belső fejlődése. Vége kétségtelenül a dunántúli mészbetétes edények, a füzesabonyi, gyulavarsándi, szőregi vattinai tell kultúra végével esik egybe, ilyen értelemben e csoportok végső kifejlődési szakasza kétségtelenül mediterrán bronzkorunk késői szakaszának tartható. Ezen bizonyos továbbélő jelenségek pl. a felsőszőcsi vagy szeremlei csoportok sem sokat változtatnak, lévén nálunk mindkettő peremjelenség, amely az alapvető tényen alig módosíthat valamit. Elejét Troja V. végével és a makedoniai korai bronzkor III. végével párhuzamosítva kb. 1900 tájára igyekeztem rögzíteni, ez a megoldás azonban ma már koránt sem elégít ki. Valószínűbben meghúzhatnánk korai bronzkori mediterrán civilizációnk tényleges határát a bodrogkeresztúri és péceli kultúrák között. A lakosságcsere és az égei kapcsolatok alapján logikusabbnak látszó ilyen megoldás bővebb kifejtését azonban neolitikum és rézkor kutatóinak állásfoglalásától teszem függővé. Amennyiben ezt az álláspontot elfogadják, mediterrán korai bronzkorunk a péceli kultúra lenne, jelenlegi korai bronzkori kultúráink a középső bronzkorba kerülnének, míg jelen középső bronzkorunkat mediterrán későbronzkornak nevezhetnénk. Mediterrán bronzkorunk abszolút korának időhatárai pedig nagyjából 2150—1350 közé kerülnének.

Összefoglalva. A fentiekben azt szerettem volna bizonyítani, hogy hazánk területén két különböző eredetű, etnikumú, gazdasági és társadalmi fejlődésű bronzkori népesség váltotta egymást a II. évezred középső harmadában. E két népesség és civilizáció fejlődését két különböző bronzkor fogalomra szeretném szétválasztani: 1. balkáni-mediterrán és 2. közép-európai típusú bronzkorra.

Bóna István